

Бийлибаев К.Ш.

**КЫРГЫЗДАРДЫН САЯСИЙ ЖАНА СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК АБАЛЫ
(XVII-XVIII к.к.)**

Бийлибаев К.Ш.

**ПОЛИТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ КЫРГЫЗОВ
(в XVII-XVIII вв.)**

K.Sh. Belibaev

**POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC STATUS OF THE KYRGYZ PEOPLE
(in XVII-XVIII centuries)**

УДК: 950:951.0/9

Кыргыздардын басып өткөн доорунда, бөлөк коңшулаш элдер менен болгон саясий – дипломатиялык жактан жүргүзгөн бийлик мамилесинин абалы баяндалат. Мында, кыргыз каганатынын элди ойлогон күчтүү идеологиясы болгону, анын артында өлкөдөгү биримдиги, этностук маданияты, жазуу тарыхы, аскер күчтөрүн даңазалаган улуттук аң-сезим орун алган. Сырттан басып кирген элдерге стратегиялык жактан экономикалык мыкты жерлерин кармата бербей, соку уруп, өз жерлерин коргоп, Улуу Жибек жолуна үстөмдүгүн жүргүзө бергени камтылган. Жашиоо эрежелеринде демократиянын улуттук деңгээлде мыйзамдар сакталып, кандай иштерди жүргүзсө да адам эркетери чектелбегини жана ар кандай кетирген күнөөлөрүнө жоопкер болгону жөнүндө айтылат.

Негизги сөздөр: карлуктар, ажсо, хан, каган, енисей кыргыздары, минусиндик татарлар.

В статье рассматриваются вопросы взаимоотношения кыргызов с соседними народами и его дипломатическая политика на своем пройденном историческом пути. Здесь характеризуются существование сильной народной идеологии, которая позволяла строить и крепко держать государственность, развивать этническую культуру, иметь письменную историю которая почитала воинскую храбрость в самосознании кыргызов. Особо отмечается способность отстаивать свои стратегически значимые земли от внешних врагов, а также, превосходство кыргызов на Великом Шелковом пути. Также здесь повествуется о высокой роли жизненных-кочевых ценностей кыргызов как высоких идеалов поведения, являющихся законом, а наказание за их нарушение было неотвратимым.

Ключевые слова: карлуки, хан, каган, енисейские кыргызы, татары.

In the article the questions Kyrgyz relations with the neighbouring Nations and its diplomatic policy on its historical path traversed. Here are characterized by the existence of strong national ideology, which allowed them to build and to hold fast to the state, to develop ethnic culture, to have written a story that honored military bravery in the consciousness of the Kyrgyz people. Of particular note is the ability to defend the strategically significant lands from foreign enemies, and

also, the superiority of the Kyrgyz people on the Great Silk road. Also here focuses on the vital role of life-nomadic values of the Kyrgyz people as high ideals of conduct, which is the law, and the punishment for their violation is inevitable.

Key words: the karluks, khan, khagan, yenisai kyrgyz, tatars.

Кыргыздардын социалдык жана эконоимкалык абалы байыркы доордон тарта алгач уруулар ортосунда болсо, кийинчирек өнүгүп-өрчүп отуруп улуттар ортолук дэңгээлге жеткен. Анын ичинде кыргыз маданияты, кошуна жашаган элдер менен экономикалык байланыштар аркылуу алака түзүүгө мүнөздүү болгон. Түштүк Сибирде, Тянь-Шань тоолорунун айланасында жашап келген мезгилинде, Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү мамлекеттүүлүгү пайда болуп өсүп-өнүгүп отурган. Кыргыздардын ээлик кылган жерлеринде турак-жайлары, дыйканчылык үчүн чапкан арыктары, сугат үчүн дыйканчылыкты өнүктүрүп, мал чарбачылык менен кесип кылышкан. Бир катар тоолуу, токойлуу аймактарда аңчылык иштери менен алек болушкан. Жыйынтыгында, ал жерлерде баалуу аң терилерди, жыпар жыттуу заттарды алышып, жыгач иштетүү жактарын өнүктүргөн. Дыйканчылык менен кесип кылышкандар кыштактарда жашашып, анда боз үйлөрдөн башка да тамдарды жыгачтан салышкан. Боз үйлөрдүн жыгачтарын аштап көтөргөн болсо, тамдарын балык жон кылып, алты бурчтуу кылып шоңшойгон үйлөрдү курушкан. Малчылар менен аңчылар боз үйлөрдө жашашкан. Барган сайын кыргыздардын турмушу оңолуп, дыйкандар менен малчылардын эркин коом мүчөлөрүн түзүшкөн. Аларды башкаларга караганда артыкча укугу бар ак сөөктөр - феодалдар башкараган. Аларга кызмат кыла турган адамдары (кулдар) болгон. Кыргыздар маданий жактан алып караганда, Түштүк Сибирдеги кыргыздар өтө өнүккөн коом болгон [1]. Кыргыз мамлекети арабдар, тибеттиктер менен мамилелери жөндөлгөн болсо, ошонун менен бирге мусулмандардын ортосундагы алакалар жөнүндө кытай маалыматтарында, дашилер (тажиктер), туфандар (тибеттиктер) жана

гэлोलулар (карлуктар) менен дайыма достук байланышта болушкан. Арабдар өлкөсүнөн ар бир үч жылда түр салынган (Шотгун котормосунда: алтын менен саймаланган) жибек кездеме жүктөлгөн 20 төөдөн турган кербен келип турган; кээде төөлөрдүн саны 24 кө жеткен [2].

Кыргыздар байыртадан бери эле саясий жактан ээлик кылып турган аймагы өтө кенен болгондуктан, ар бир жамааттын башкаларга көз каранды эмес акими болгон, кыргыздардын башында кытай тарыхында ажо [3] деген титул менен аталган жеке бийликтүү аким турган. Кыргыз мамлекетинин калкы «бектер» жана «кара бодун (будун)» болуп эки катмарга бөлүнгөн. Саясий мааниси жагынан жазууларда элдердин (будун) башында элтебер деген титул болгону (элтебердик будун) жана каган турган эки түрүн (кагандык будун) айырмалайт; элтебер титулу каган титулунан төмөн турган жана саясий жагынан өз алдынча болбогон чакан элдердин акимдерине берилген. Дагы бир кытай булактарында, «Кыргыздардын өлкөсүндө «башкы аким» катары Шибокүйлөрдүн [4] уруу аксакалы (сылыфа) Ачжень такка отуругузулган, ал кытай сарайына өзү барып келген» делет. Мында кыргыздарды бир эле убакта уруу башчылары же болбосо уруу аксакалына баш ийип, ар кандай сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп турган толук кандуу бийлик ээси болгон. Мындан тышкары да кыргыздар хан (каган) деп, өзүнүн жесир энесин жесир ханыша (хатун) деп, аялын, ябгу титулундагы карлук падышасынын кызын ханыша деп жарыялаганы айтылат [5]. Кыргыздардын коомдук-саясий мамилелери байыркы түрк тилдүү элдердикине окшош болгону менен, элдерди башкаруу түзүмү Кытай империясынын Тан бийлигинин башкаруу эрежесине окшош келет. Мында кыргыздардын кытайлар менен тыгыз байланышта болгондугунан кабар берет. Кыргызда мамлекет башчысы катары (ажо, хан, каган) адам укугун жөндөөдө мамилелерди жөнгө салган бирден бир жогорку бийлик ээси болгон. Ал өлкөнүн ички жана тышкы саясатын тескеген, жогорку аскер башчысы катары согуш жана тынчтык маселелерин чечкен. Кара будандан, кыштымдардан алынуучу салыктардын өлчөмүн аныктаган. Кыргыздар кылымдар бою жоокерчиликти башынан өткөрүп, куралдуу күчтөргө өзгөчө көңүл бөлгөн. Эгерде кагандын буйругун аткарбай, ал тургай каганга туура эмес кеңеш бергендер, элчиликтеги иштерди туура эмес аткарган, бузукулук иштер менен алек болгондорду, аялдарды зордуктагандарды өлүм жазасына тарткан. Маданиятынын өнүгүү деңгээли боюнча, улуу кыргыз мамлекети дооруна караганда жогорулай берген, ушундан улам бул мезгилде маданияттуу элдер менен алакасы үзгүлтүккө учураган эмес деген жыйынтыгу чыгаруга болот.

Рашид-ад-диндин айтымында кыргыздар өлкөсүндө көчмөндөр көп болгон, ошондой эле көп шаарлар жана кыштактар бар эле делет. Юань-ши боюнча кыргыздар мыкты дыйкандар болгон, буудай эгилген

жерлери көп болгон. Акыркы маалымат өзгөчө көңүл бурарлык: бир кезде кыргыздар өлкөсүнө алынып келинүүчү кездемелер ушул өлкөнүн өзүндө, жергиликтүү эл өзү токубаса да, жасала баштаганы көрүнөт [6]. Кагандан кийинки экинчи орундагы мансап – буйрук (кеңешчи) делген. Андан кийинки мансап орду – бойла деп аталган, ал өкүм бекиткен. Андан кийинки йарган мансабына ээ болгон адам буйрукту гана аткарган. Кагандын уулдары – ханзадалар, иналдар (кагандын жээндери) ордонун мүчөлөрү катары эсептелип, кагандын кызыкчылыгына кызмат кылышкан. Мамлекеттик уруу башчылары, будун деп белгиленип, алардын ар бирин бектер башкарган. Мындан башка да салык саясатын колго алышкан, салык саясаты болбосо ордонун казынасы жүрбөгөн. Салыкты «таркандар» жүргүзгөн. Кыргыздарда аскерлерди кармашкан, аскерге ар бир эркек кызмат кылууга милдеттүү болгон. Жоого кол кураганда жана чалгынга аттанганда мамлекеттин эли, баш ийген уруулар түгөл чыккан. Кыргыз каганатында элдин камын, кызыкчылыгын ойлогон күчтүү идеологиясы болгон, ансыз каганат түзө алмак эмес. Идеология өлкөдөгү биримдикти мамлекеттик деңгээлде иштелип чыгып, социалдык катмарлар ортосунда карама-каршылыкты жокко чыгарган. Идеологиянын негизинде этностук маданият, аскер күчтөрүн даңазалаган улуттук аң сезим калыптанган. Кыргыздардын түзгөн идеологиясы экономикалык жана адамдык руханий мүмкүнчүлүктөрүн мамлекеттин кызыкчылыгы үчүн бириктире алган. Байыртадан бери келген кыргыз идеологиясы, кыргыздардын эркиндиги жана мамлекеттин көз карандысыздыгы үчүн колуна курал алып каармандык менен күрөшүүгө үндөй алган. Ар бир жоокер «эр» аталып мамлекеттин көз карандысыздыгы жана өлкөнү башкарган каганы үчүн жанын аяган эмес. Буга кытай маалыматтарында эки өлкөнүн ортосунда мамиле жөнүндө: «Кыргыздар хан деген наамды алып алышты, бирок букара катарында кызмат кылуу ойлоруна да келген жок» [7] – делет. Кыргыздардын ээлик кылган жерлери Түштүк Сибирден тарта азыркы Борбордук Азияга чейин созулуп (XVII-XVIII кк.) эл аралык татаал мамилелердин натыйжасында саясий арена-нын жазма булактарында элдин эсинде сакталып калган. Кайсыл жерде жашабасын туулган жери ыйык мекенге айланып ошол жерди кан-жанындай ыйык туткан. Ошондуктан жашаган, туулган жери «Ата журт» аталып бардык нерседен кымбат туткан. Өзүнүн туулуп өскөн какшыган чөлүн, бөлөк элдин гүлдөп өскөн көк-жашыл жерине такыр алмашгысы келбеген. Канткен менен адам төрөлгөн жеринде түбөлүк кала бербесине ар кандай жагдай себеп болот. Бир элди экинчи бир эл келип чаап киргенде, ошол жердин эли айласыздан сүрүлүп бөлөк жерге жер ооду болуп кетет. Коомдогу тынымсыз күрөш дайыма отурукташкан элди жылдырып, сүрүп отурат. Андай күрөшкө тил, дин, дил бирдиги гана

себепкер болбостон, кан бирдиги да себепкер болот. Кыргыздардын байыркы Ата мекени жөнүндө илимий тарых булактарында негизделип: Орхон, Енисей дарыяларынын башкы агымдары, Саян, Алтай аймактары, ортолорунда аябагандай чоң кеңдик жаткан Тянь-Шань тоолору, Сары-Өзүн, Чүй, Талас, Ысык-Көл, Памир, Алай, Фергана, Самаркан анын тегерегинде жерлер болуп келген (К.Б.). Кыргыздардын социалдык-экономикалык балы да өзүлөрүнүн жашап турган аймактарына карата ыңгайланып өнүккөнү ар тараптуу болгон. Кыргыздардын байыркы жердеген жерлери жөнүндө илимий маалыматтардагы эмгектерди бөлүп карай турган болсок, окумуштуу-изилдөөчү, саякатчылар эки топко бөлүп карашкан. Биринчи тобу, Түштүк Сибирь, Енисей, Орхон дарыяларынын бойлору, Алтай, Саян тоолору болгон дешкендер: В.В.Бартольд, А.Н.Бернштам, К.И.Петров жана башкалар. Бул топко кирген тарыхчылар, кыргыздардын байыркы жери Енисей болгон деген пикирде болушкан. Алардын эмгектеринде, кыргыздар Енисейден XII-XVкк. аралыгында келген деген пикирде А.Н. Бернштам, К.И. Петровдор болгон [8].

Экинчи топ Н.Я.Бичуринди (Иакинф) жактагандар: Ч.Ч.Валиханов, Н.А.Аристов, А.К.Маргуландар: Кыргыздар азыркы жерин байыртадан бери эле жердеп келген, ногойлордон, калмактардан көп уруулар кыргыздарга аралашып кетип өздөрүн кыргыз деп аташкан, ошондон аталган монгол урууларынын айрымдары Енисей тарапта жашап калган деген тыянак келишет. XIX к. орус тарыхчысы Н.А. Аристов, кыргыздар Тянь-Шаньда, Орто Азияда көп заман мурда жашап келгенин маалымдайт. Ал кыргыздардын социалдык абалын иликтеп, көп элдер менен аралашканын, ал түгүл башка элдин айрым уруулары кыргыздашып кеткенин келтирет. Буга ачык мисал катары Кашкар, Фергана тоолорунун арасында жашап, акырында кыргыздардын монгуш уруусунун курамын түзүп калган. Ал түгүл кытай уруусу байыркы кидандардан калган болуу керек деген ойду айтат [9]. Сибирде Енисей кыргыздары XVII жана XVIII кылымдарда бир бүтүн мамлекет түзгөн эмес. Н.Н. Козьминдин изилдөө маалыматтарына карганда обочо турмушта, кыргыздардын төрт башкы хандыгы болгонун жазып, анда: Туба хандыгы (Туба дарыясы боюнча, Красноярск (Кызыл жар) уездинде жана Енисейдин сол жээги боюнча Абаканга чейин), Езер хандыгы (Енисейдин сол жээги боюнча түндүктү карай Батенёва токол тоосуна чейин), Алтыр хандыгы (Езерскиден түндүк жана түндүк-чыгышты карай) [10]. Ушул эмгекте кыргыздар бири-биринен оолак жашашып, салыкты кыргыз жерине жана Алтын падышага төлөшкөнүн жазат. Алтын хан батыш монголиянын ошо кездеги акими-түмөтү жөнүндө сөз кылат. Анын жазганына караганда бери үчөөнө караганда Туба хандыгы обочо турмушта жашаган дейт. Ушундай эле көз карашты 1616 -жылы кыргыз жерлери аркылуу өткөн В.Тюменец жана И. Петров

деген изилдөөчүлөрдү сөздөрүнөн, маданият жагынан тубалыктар башка кыргыздардан төмөн тургандыгын айтышат. Аларда уй, кой болгон эмес, жылкы менен бугу болгон. Бүткүл кыргыз жеринин улуу төрөсү катары орустар Алтыр ханын эсептешкен. Башкаларга караганда орустар менен мурдараак алака түзгөн Номча Алтысардын, кара-езердин да ханы болгон. Жашоо турмушунда, балык жешип, айбанаттарды атып алып, ал эми куралдары жаа, жылкылары менен уйлары көп, бирок эгин эгишпейт, деп айтылган. Салыштырмалуу караганда, мындай маданиятынын төмөндөп кетишине моңгол империясынын доорунда гүлдөгөн кербендик сооданын сээлдеп калганы менен түшүндүрүүгө болот. Енисей менен Тянь-Шань кыргыздарын ошол убакта ойрот бийлиги менен орустар эч салыштырып карган эмес жана бул эки жакта жашаган кыргыздардын эки тобунун ортосунда эч кандай алака, эч келишимдер болбогону маалым болгон. Мындай турмуштук абалга, эки жакта каршылашып согушуп турган элде, 1680-жылы Тянь-Шань кыргыздары менен согушуп турган Галдан 1670-жылдарда эле өз душмандарынан Енисей кыргыздарынын жерине жакын, Иле дарыясынын боюнда болгон. Галдан орустар менен бейкуттукта жашоого аракеттенип, Томски жана Красноярск (Кызыл жар) аскерлер башчыларынан кыргыздардын тынчын албоону өтүнгөн жана кыргыздарды орус кыштактарына кол салуудан токтотуп турган. Енисейлик кыргыздарды изилдеп жазгандар: XVIII кылымдын изилдөөчүсү Г.Ф. Миллер гана эмес XIX кылымдын изилдөөчүсү В.В. Радлов, «1703-ж. күзүндө орус жерине келген «2500 калмак кыргыз жергесине келип, алардын баардыгын өзүлөрүнө кууп алып кетишти, азыр кыргыз жеринде кыргыздар калбай калды» деген маалыматты угуп, бул аймакта кыргыздардын ордуна орустар келип отурукташты деп болжошкон.

Г.Миллердин пикиринде, кыргыздар ал убакта «Сибирден таптакыр башка жакка ооп кетишкен». Башкалар бөлөк пикирде болуп, анын ичинде профессор Н.Козьмин элдин бир бөлүгү гана көчүрүлүп кеткен, ал түгүл алардын көпчүлүк бөлүгү кайра көчүп келген, ошондуктан калкынын курамы азыр да XVII кылымдагыдай кала берген деп ойлошкон. Профессор Н. Козьминдин пикириндей, мурунку кыргыз жергесинин калкы – орустар атагандай «минусиндик татарлар» «автохтондор» деп эсептелген Енисейден алынып кеткен кыргыздар жөнүндө так маалымат жок болгону менен, 1746-ж. Усть-Каменогорскиге келишкен «кыргыз-калмактардын» айткандары боюнча, «аларды Ургага көчүрүшкөн» жана ал жерде бийлик жүргүзүп турган хунтайчи Галдан-Церенге (1727-1745 ж.) салык төлөп турушкан. Канчалаган кылымдар бою кыргыздар мекендеген жерлерге сырт жактан бир канча мамлекеттердин көз арткан. Себеби, Енисей боюндагы жашаган кыргыздардын ээлеген орду сууга мол болгон. Енисей дарыясы Чыгыш Саян тоосундагы Кара-Балык деп аталган көлдөн башталат. Сибирдин

түштүгүнөн Саян тоосунун мөңгүлөрүнөн куралган дарыя тоолорду, терең капчыгайларды, талааларды, токойлорду аралап агып Түндүк муз океанына барып куят. Енисей дарыясынын сол жээгинде түз атаалар созулуп, оң жак жээги бийгирээ келип, токойлу бөксө тоолор орун алган. Ушундан улам ата-бабалар Миң Өзөн же Миң суу өрөөнүдөп атап алышкан. Ойдун жерлер кара топурактуу келип, дыйканчылыкка өтө ыңгайлуу. Аба ырайы жайкысын жылуу келип, дан эгиндери айдалып бышып, мөмө – жемиштер, жашылча жана башка бакча өсүмдүктөрү жакшы түшүм берет. Саян, Абакан, Ала тоолорунун боорлорун чер токойлор каптап, асман тиреген карагайлардын бир канча түрлөрү бар. Миң суу өрөөнүндө токойлорунун байлыгы тышкы элдерди суктантбай койбогон жана көз артышкан (К.Б.).

Кыргыздарды изилдеп жазган окумуштуулардын эмгектерине көңүл бура турган болсок, кайсыл доорго кайрылбасын кыргыздардын жашап өткөн мезгили анын экономикалык турмушуна көп нерселер байланышканын байкоого болот. Кыргыз жергесинде жашаган көчмөндөрдүн маданий жана экономикалык байланыштары өз доорунда бир кыйла кеңейген, кыргыздар кай жерде жашабасын адам сөөктөрү көмүлгөн бейиттер андан табылган буюм, жабдыктар айгинелеп турат. Мында укмуштуудай кооз курал-жабдыктар, буюм-тайымдары жалаң эле алтын, жез, күмүш, фарфор буюмдары эмес айнек бумдары соода сатыкта жүргөн. Улуу жибек жолу аркылуу карым-катнашта болгону байкалган. Буга далил катары Кетмен-Төбө өрөөнүндө өтө көп санда табылгалар табылган. Кыргыздардын этникалык жактан байланышы да соода-сатыкка көп байланыштуу болгон. Көчмөн кыргыздар ар жерлерге көчүп-конуп жүргөн убактарда төөлөргө жүктөрүн артып алып, жакынкы жана алыскы кошуна элдер менен мамилелерин өркүндөткөнү, анын ичинде этномаданий жана экономикалык жактан тыгыз байланышта болгон. Кыргыздардын башка этностор менен болгон байланыштары этногенездин калыптанышына чоң таасирин тийгизген. Кытай, араб, перс булактарынды кыргыздарды, чачтары кызгылт сары, көздөрү көк, узун бойлуу, ак жуумал этнос катары мүнөздөгөн болсо, кыргыздардын арасында кара чачтуу, кой көз адамдар да көп болгон делет. Буларды кытайлык генерал Ли Линдин [11] тукумдары деп эсептешкен. Мындан чыгара турган жыйынтык, кыргыздар Чыгыш Түркстан аймагынан Түштүк Сибирдеги Минусинск (Миң суу) өрөөнүндө жер которуп, ал жакта саясий үстөмдүгүн орноткон. Ушундан улам жергиликтүү уруулар менен этникалык тыгыз байланыш кылымдан келгени байкалат.

Кыргыздар менен тыгыз этномаданий байланышта болгон этнос – курыкандар, алардын тилдерин кыргыздар түшүнгөн эмес. Курыкандар Кыргыз мамлекетинин чыгыш чек арасында жашаган, кыргыздар менен аралашып, кийин өздөрүн кыргыздарбыз деп атап алышкан.

Этногенезине катышы бар уруулардын бири «бома» [12] болгон. Бомалар кыргыз мамлекетинин Түндүк муз океаны тарапта жашаган. Бома деген сөз «ала» дегенди түшүндүрөт. Анткени алардын баккан жылкыларынын өнү ала болгондуктан, ушундайча аталган. Кытай булактарында бомалардын 30 миң аскери, 300 миң жылкысы бар деп жазылган. Бомалардын сырткы кебетеси кыргыздардыкына окшош болгону менен бири-биринин тилдерин түшүнгөн эмес. Аларды кыргыздар башкарган. Кыргыздардын мамлекеттик чек аралары кеңейе берип, ар жакта жашаган этникалык элдердин тобу келип кошулуп отуруп кыргыздар менен этномаданий байланышта өнүгүп отурган. Ошонун негизинде кыргыздардын этногенезине Борбордук Азиянын тарыхында маанилүү орунду ээлеген карлуктар [13] менен түргөштөр [14] болот.

Түргөштөр кытайдын кысымынын айынан Жети-Суудан сүрүлүп Енисейдеги кыргыздарга келип кошулат. Кыргыздардын элдик билимдин өнүгүшү негизинен көчмөндөрдүн жашоо шартына ылайыкталган. Көчүп-конуп жүрүп табигаттын татаал шартында жашоодо, ар кандай жерлердин ыңгайланган жашоосу ар кандай болгондуктан адам аң-сезими уламдап өркүндөп турган. Көңүлдүн барборунда айлананы курчап турган чөйрөнү таанып-билүүнү алдыңкы орунга коюп, улуу муун өзүнүн билгенин кийинки муундарга оозмо ооз, сөзмө сөз катары, ата-эне укумдан тукумга калтырып келген. Өткөн замандардын турмуштук зарылчылдыгын жөнөкөй формада түшүндүрүп келсе, азыркы илимдин түшүнүгү менен айтканда география, астрономия, медицина, зоология, ветеринария, ирригациянын баарын жөнөкөй тил менен айтып түшүндүргөн. Натыйжада ой жүгүртүү өтө күчтүү болгон. Алыс аралыкты аттын жүрүшү менен мынча күндүк жол деп, жакын аралыкты кадам менен арыштап, бычма, тигүүлөрдү карыштап, жөнөкөй эсепти колдун манжасы менен санап, андан ары жүз миңге чейин өрчүткөн. Байыркы кыргыздарда астрономиялык жеке элдик билим өнүккөн, мунун аркасында жыл наама түзүп алган. Ар бир жылды жанжаныбарлар менен аныктап, 12 айга бөлүп, жыл мезгилин 4 кө бөлүп, айды аптага бөлгөн. Жылдын башын «баш ай» деп атап, үч айды бир мезгил деп эсептеп жаз, жай, күз, кыш деп бөлүп атаган. Жылды: чычкан, уй, жолборс, коён, жылаан, жылкы, кой, маймыл, тоок, ит, доңуз деп ат берип, бөлүп койгон. Жылдын кандай болорун асмандагы жылдыздарга карап айткан. Мисалы, «Сумбула туубай суу тоңбойт, кыргык келбей кыш болбойт» же «Ай караган теке» деп, тоо текелердин ургаачы эчкилер менен кошулар убактысына карай, айга карай кошулганынан улам кыштын суук же жылуу болорун тоо-таштардагы жаныбарларга байкоо жүргүзүп, асмандагы жылдыздарга карата айтып койгону азыркы илимдин жаңы жыл наамаларына өтө так келгенин, кыргыздар мындан миң жылдар мурун эле айтып койгон. Айларга атайы ат койгону да жыл

мезгилиндеги тоодогу жашоочу айбанаттарга жана мал чарба менен дыйканчылыкка ыңгайлап коюп, ошол мезгилдерге карата жерлерин айдап, аштыктарын сээп келген. Ай аттары: Үчтү айы, Бирдин айы, Жалган куран, Чын куран, Бугу, Кулжа, Теке, Баш оона, Аяк оона, Тогуздун айы, Жетинин айы, Бештин айы деген болсо, жети күндү: Дүйшөмбү, Ишемби, Шаршемби, Бейшемби, Жума, Ишемби, Жекшемби деп бир айды 4 жумага бөлгөн [15].

Кыргыздар диний ишенимдеринде тотемдик түшүнүктөр көп кездешкен. Тотемизм менен кошо «фетишизм» жаратылыштын кубулуштарына карата, жансыз турган табигиттан тышкары турган күчтөргө сыйынууну кошо ала жүргөн. Кыргыздар ислам дини келгенче, башкы кудай катары көк асманды эсептеп келген. Башкы кудай деп «Көкө Теңир», «Теңир колдосун» дешкен. Келиндер улуу адамдарга жүгүнсө «Теңир жалгасын» деп, дайыма Теңирден жардам күтүп, колдоочу катары сыйынып, алкап келишкен. Жаман иштерди жасагандарды «Теңир урсун» деп каргашкан. Жаратылыштын жер, суу, тоо, от, бак дарактары дайыма ыйык тутуп, алардын руху бар дешип, Теңирден кийинки орун беришкен. Аларга багыштап курман чалышкан. Кыргыздар дагы «анимизмди» да таанып, кошо ала жүргөн. Мында, ата-бабалардын арбактарына сыйынуу жакшы өнүккөн жана ушул кезде да кыргыздар менен кошо жашап келүүдө. Ата-бабалардын арбактарына сый-урмат көрсөтүү менен бирге, арбактар өз уруусун, өз тукумун ар кандай жамандыктардан, кырсыктардан, душмандардан коргойт дешип, арбактарга курмандык чалуу салты бар. Теңирден кийинки Умай эне дешип, кудай катары эсептеп, ооруп-сыркоолоп калса «Умай эне», «Улукман» колдосун дешип сыйынышканы бар. Кыргыздар байыртадан калган ата-бабалардын салттын жакшы сактап келген. Чарбалык аң-сезими, жоокердик, аза күтүү ар кандай багыттагы ырлар, кыргыздардын дастандарында, эпосторунда кеңири чагылдырылган. Кыргыздарга тиешелүү орхон-енисей жазуулары, өзгөчө мүрзөлөрдүн үстүнө коюлган эпитафиядагы тексттер кошок формасында жазылган. Байыркы кыргыздар өзүнүн маданияты өзгөчө болгондугу менен бөлөк элдердин кескин айрымаланган. Енисейлик кыргыздардын археологиялык маданияты бир канча кылымдарды камтып, маданиятка таандык болгон эстеликтеринин тарыхта калган орду бар. Ал «Чаа-тас» дөбө мүрзөлөрү чоң жалпак таштар менен жабылып, тигинен жерге чоң-чоң мамы таштар орнотулган. Аларды жоокер таш же Чаа-тас деп коюшкан [16]. Баатырлары, белгилүү адамдарынын мүрзөлөрүн терең жана бийиктеп казышып, мүрзөгө азем буюмдар, ат жабдыктар, курал-жарактар, алтындан, күмүштөн жасалган идиштер кошо коюлган. Мындайды катакомба (казанактуу) жана үңүп казылган көрлөр деп коюшат, казанактуу мүрзөлөрдө жер астында сөөктөр менен кошо буюмдар үчүн жайлар

бар. Экинчи түрү үңүлүп казылган көрүстөндөрдүн казылышы айрымасы бар. Анын казанактуу казылгандан айрымасы, анын бир капталы үңүп казылып, сөөк ошол жерге коюлат. Кыргызда бул эки түрлүү казылган көрүстөндөр катары менен колдолунуп келген [17]. Мындан тышкары аскага, ташка чегилген сүрөттөр, жазуулар, карапа идиштердин сүрөттөрдү тартышкан. Ушунун өзү эле кыргыздардын маданиятынын жогору деңгээлде өнөккөнүнөн кабар берет.

Көчмөн турмушта жашаган кыргыздар дайыма бир жерден экинчи жерге жайыты жана жашоого ыңгайлуу болгон жерлерге көчүп-конуп жүрө берген. Алтайдан Тянь-Шаньга өз туугандарына жакын келгени, ээн-эркин турмушту сүйгөнүнөн кабар берет. Тянь-Шаньдагы кыргыздарды Унковский ойроттор сыяктуу эле буруттар деп атайт. Ага «Буруттар туз көлүнүн жанында көчүшүп жүрүшөт» дейт. Унковскийдин журналында жана журналга тиркелген картада дастандар, эпостордо кенен чагылдырылган. Кыргыздарда салт катары өлгөн адамды жоктоп кошок кошуу мүнөздүү салт болуп калган. Байыркы доордон азыркыга чейин өлгөндөрдү чоң кайгы менен узатуу, ал адамдын коомдогу ордун баяндап кошок кошуу салт өтө катуу өнүккөн. Өлгөн адамдарды мүрзөгө коюу өзгөчө кыргыздарга тиешелүү болуп келген, орхон-енисей жазуулары мүрзөлөрдүн үстүнө коюлган эпитафиядагы тексттер кошок формасында жазылган. «Урга» дегени хун-тайчинин Илеге жакын жерге жайгашкан ордосун билдирген. Ошентип Енисейден алынып кеткен Ысык-Көл ушундай аталган. Унковскийдин тушунда хун-тайчи Цеван-Раптан (XVII к. Акыркы жылдарында бийликке келген) «казак ордосу менен чектеш Тузкөл айланасында көчүп жүрүшкөн бурут деп аталган элди басып алды» деп жазат. Буруттар 500 түтүндөй жана алар үй миңге жакын «жоо-жарактуу кол чыгара алышат» [18]. Мында кыргыздардын турмуштук (социалдык) абалына карганда, жайгашкан жашаган жери картада Ысык-Көлдүн батыш тарабы делет. Анда «Ренат картасы» (чыныда 1773-ж. Ренат алып кеткен калмак картасы болгону анык.) деп аталган. Кыргыздарды Тянь-Шандан ойроттор сүрүп чыгарып, анда ал жерде жашаган элдердин аттары көрсөтүлгөн. Кыргыздардын кыйла бөлүгү, Түндүк кыргыздары Фергана аймагына сүрүлгөн. Ошого карабастан Иле дарыясынын аймагында жана Тянь-Шанда кыргыздардын урууларынын бөлүгү калган. Мындан тышкары Кашкар тарапта, Фергана чөлкөмүндө кыргыздар өтө көп болгон. Чарбалык жактан кыргыздардын социалдык-экономикалык абалынын көрүнүктүү жашоосундагы күнүмдүк турмушун тындап турган албетте жылкы, кой, эчки, мүйүздүү малдар өтө чоң рольду ойногон. Алардын сүтү, эти тамак-аштын негизги өзөгүн түзгөн болсо, ушул эле малдардын жүн, терилери үйтиричилигинде жана соода сатык алакаларында кеңири пайдаланылган. Енисей кыргыздарынын чарбасы боюнча окумуштуулардын пикирлерине

көңүл бөлсөк, жалаң малчылар болгонун жана чарбасында дыйканчылык басымдуулук кылган [19]. Автордун айтуусунда, кыргыздар орто кылымда көчмөн малчылар болушкан, ал эми алардын бийи астында уруулар чарбанын башка түрлөрү менен да кесиптенишкен [20].

Көчмөн кыргыздар мал чарбачылык менен аракеттенип дайыма малдарын чөптүү оттуу жерлерге айдай жайып, аба ырайы ыңгайлуу, суусу мол жерлерди тандап көчүп-конуп жүргөнү менен, алардын бардыгы эле көчмөн-малчылар боло бербеген. Өрөөндүү жерлерде жашагандары мал чарбачылык менен бирге дыйканчылыкка көбүрөөк көңүл бөлүшкөн. Мусулман мамлекеттеринде кыргыздан келген малдан эң биринчи барктуусу жыпар болгон. Ал убакта жыпар Тибет менен Кыргыздан келген. Жыпар кыргыздардын сырткы соода маданиятында негизги рольду ойногон. Кыргыздарда жыпардын кошумча аты болгон «жыпар – киндик» деген, жыпар – киндик кыргыз тоолорунда тоо эчкилеринин текелеринен гана алынган. Андан ошо кездеги жогорку бийликтеги адамдардын ханышаларына, хандар, ханзада ар чөптүн кошулмасынан жыты буркураган атырларды даярдап сатышкан (К.Б.). Кыргызстандын түндүгүндөгү элдер мал чарбачылыгы менен кесиптенишкен болсо, түштүгүндөгүлөр Фергана тараптагылары мал чарбасын дыйканчылык менен айкалыштырган. Мал чарбасында короо-короо кылчык жүндүү койлорду тоого ылайыкташкан үйүр-үйүр жылкыларды, топоздорду, эки өркөчтүү төөлөрдү, уйларды багышкан. Дыйканчылыкка ылайык жерлерде сугат иштери өнүккөн. Буудай, арпа, сулу, таруу айдашкан. Сүт менен эт негизги азык-түлүктөрүн түзгөн, жүндөн, өсүмдүк буласынан жип ийрип, кездеме токушкан. Териден кийим, ат жабдыктарын тигип, идиштерин жасап сагуу кеңири колдонулган. Зергерлер буюмдар айбандардын колодон жасалган сөлөкөттөрү менен өтө чебер кооздолуп сатылган. Мындан тышкары алтындан, колодон, жезден жасалган идиштер, буюмдар, ар түрдүү кооздуктар, өзгөчө айбанаттардын сөлөкөттөрү жасоо жана сүрөттөрү түшүрүлгөн өнөрлөрү жогору бааланып кербен жүргүзгөн убакта колдон-колго өтүп турган. Ошондуктан Енисей менен Тянь-Шаньда жашап турган кыргыздардын соода-сатыгы Жибек жолу аркылуу чыгыштан батышка, батыштан чыгышка байма-бай кербендер аркылуу жүрүп турган.

Сырткы соодадан башка дагы кыргыздын ичинде иштеген темир Таңшу тарыхында, кыргыздар королдук жабдыктарды темирден жасап берген [21]. Ал кезде кыргыздар негизинен бардыгы боз үйлөрдө жашашып, жайкысын жайлоо, күзгүсүн жайлоолордон көчүп келип, кыштоолордун отуна тийишпей талааларга малдарын жайышып, кышында кыштоолорго көчүп барышып, жазгысын жаздоого көчүп-конуп жер которуп турушкан. Өрөөндөрдө болсо үстү токой кабыктары, камыштар менен жабылган алачыктары да болгон. Боз үй кийиздери койдун

күзгү жана жазгы жүндөрүнөн жасалып, чатырлары да кийиздер менен жабылган. Ажонун жашаган жери (кошуну, ордосу) жерге кагылган казыктар менен курчалган. Мындайды шаар деп аташка болбойт. Анткени ал жерлерде сепилдер, курулуштар болбогон, жөн гана ажонун ордосу деп аталган. Енисей кыргыздарынын улуу каганаты сасий жана социалдык жактан бат төмөндөп, Борбордук Азияда жеңип алган көп жерлеринен ажырап калган. Бул боюнча окумуштуулар ар кандай пикирде болушкан: [22] Ал бир канча авторлордун пикирин келтирип, ошолордун ичинен Л.Н.Гумулевдун – талаа аймактагы көчмөн турмушту каалабаган кыргыздар бейкут Миңсуу (Минисуйский) ойдуңуна кайтып келип, негизги кесиби дыйканчылыкты улантышкан. Д.Г. Савиновдун айтуусунда, кыргыздардын негизги бөлүгү дыйканчылыкка өтө ылайыктуу болгонун белгилеген. Көчмөн кыргыздардын Тянь-Шань тоолорундагы археологиялык табылгалар, Түндүк кыргыздардын жана Енисей кыргыздарынын көрүстөндөрүнөн казылып алынгандарга өтө окшош [23]. Таластагы рун тестеринде «отуз оглан» (отуз уул) деген жазуулар табылган. Сейф ад-Дин Ахсыкендинин (XV-XVI кк.) маалыматы боюнча Отуз уулдун Адыгине, Мунгуш, Кара-Багыш жана Тагай деген балдары болгон. Отуз уул уруу бирикмеси тарыхый-географиялык маалыматтар боюнча кыргыз элинин калыптанышы, түзүлүшү менен тыгыз байланышкан оң, сол канаты канаты бириктирип турганын унутпоо керек. Мындан тышкары Таластагы рун жазууларындагы «Кара-Чур башында турган отуз огландар енисей башкалар менен бирге 15 урук батышка, карлуктарга качып кетишти». Бул маалымат Тан династиясынын жаңы хроникасында да кайталанат [24]. Советтик доордо элдердин аң-сезимине кирип калган, кыргыздар караңгы эл болгон, окуганды, жазганды билбеген деген кыргыздардын тарыхын бурмалаган идеологиянын баскынында калып калган жайдак сөздөргө жооптор арбын. Кыргыздардын байыртадан бери социалдык (турмуштак) абалы элдин эркинде болгон. Кыргыздын ханы элинин камын ойлгондуктан, ошол себептен эли ханына ийилчү. Кыргыздын жазуусу жана тили уйгурдукуна окшош; бул жазуу (тамга) уйгур арасына жайылып, кийин моголго тараган. Алиппе жөнүндө эмес, эң байыркы эски жазуу жөнүндө, бул жазуу Орхон ариби табылганда окуп чыгаруу жолу табылды. Ушул ариб кыргызга маалим экендиги Энисейдин башынан табылган бир далай жазуулардан билинди. Муну балким Орхон жазуусунан мурун билген. Бирок Орхон жазуулары табылган соң маанисине түшүндү, бул жазуулар билимге биринчи материал болду. Ушул аркылуу маанисин билбеген, сөзүн туюнбаган жазууларды чечүү мүмкүн болду. Энисей жазууну таржымал кылмакка В.Радлов далбас кылды. Ал жазууну баары бейит ташына жазылган. Анда тарыхый сөздөр болуп, кыргызга тиешеси жоктой туюнганы менен, бирок Энисейде кыргыз турат деп айткан. Ушул себептен ал жазуулар кыр-

гызга тийиштүү деп ойлогон. Анын кызык жери – жазууда мезгил белгиси жок, тим болбосо, кыргыздын он эки (цикл) жылынын бири айтылбаган. Таңшу тарыхында, кыргыздын он эки түрдүү айбанаттарынан турган ай календары бар деген [25]. Буга далил катары С.Е. Малов, Бакуда болгон түрк тилдүү элдердин съездиндеги (28.02. 1920-ж.) жасаган докладында, Энисей жазуу Орхон, Силенге жазуусунан 2-3 жүз жыл мурун болгон, дейт. Кыргыздын жазуусу боюнча Америкалык изилдөөчү Каннен Катисенер, даниялык профессор В.Томсон Орхон-Энисей жазууларын Орто Азияга ислам дини келгенден кийин араб жазуусу сүрүп чыгарганга чейин эле белгилүү болгондорун айткан. Анткени, исламдашып кеткен элдерге курандын сүрөлөрүн Орхон-Энисей жазууларына которуш үчүн көп убакыт талап кылынары белгилүү болгондуктан, элдердин ар кандай диндерде болушунун натыйжасында жазуу өндүрүшүнөн четтеп калган. Ошондой болсо да, Орхон-Энисей жазууларнын элементтери кыргыз урууларынын тамга белгилеринде тарыхый «эн» тамга катары XX-XXI кылымдарга чейин жетип, сакталып калганы жөнүндө айтат (К.Б.)

Кыргыздардын социалдык-экономикалык абалы ошол кезде эле орчундуу орунду ээлегени жөнүндө эмгектерин арнагандар, «Элдердин чарбачылык байлыгынын негизин жылкылар, ийри мүйүздүү бодо малдар, кой-эчкилер түзгөн. 1667-ж. Алтын-хан Лоужан алтырлык кыргыздар «алты миң жылкы, бодо мал, койлорун айдап кеткен» [26]. 1689-ж. жунгар ханы Галдан Бошохту Кыргызы жерине салык катары 20 миңдей баш мал алган [27]. Татаал сугат жерлери байланышкан соко менен жер айдоо Кыргыз каганытынын дооруна таандык. Хонгорой (Кыргыз) коомунда патриархалдык-уруулук мамилелер менен бирге, таптык жиктелүү мүнөздүү көрүнүш болгон. Башкаруучу өкүлдөрдүн катмарында мыкты адамдар болушса, ал эми эзилүүчү таптын өкүлдөрүн карапайым калк түзгөн. Адамдын социалдык абалы анын уругунун коомдогу ээлеген ордуна крата аныкталган. Кыргыздар эки катмарга бөлүнүп, биринчи катмары «хаска сөөк» – ак сөөктөр болсо, экинчи катмары – «пора сөөк» – боз сөөктөр – деп аталып, буга эзилүүчү тап, кыштымдар менен харачтардын баары кирген [28]. Өз кыштымдарына ээлик кылган кыргыздар XVII к. орто чениндеринен Алтын хандарга көз каранды болушкан. Кыргыздар алым төлөөчүлөр катары ар бир жаадан (жоокерден) бештен киш терисин беришкен. 1656-ж. Лоджан-Тайша орус элчилерине: «Кыргыздардагы тубалар, алтырлар, керейлер жана алардын кыштымдары биздин түбөлүк салык төлөөчүлөрүбүз...» «Кыргыз жеринин калкы көз каранды, кыргыздар бизге бир топ жылдардан бери салык төлөшөт, эгер кырдаал түзүлсө аларды кырып-жоюп, же көчүрүп кетем» – деп жарыя салган [29]. Алтын – хандардын мындай мактаныч сөздөрү чыныгы түзүлгөн абал менен шайкеш келген эмес. Кыргыз бектери көз каранды эмес болушуп, көпчүлүк учурда сырткы күчтөргө

каршы согуштук жүрүштөрдү уюштурушуп турушкан. 1657-ж. Лоджан-тайшинин көп жапа тарттырган чабуулуна кыргыздар жыйналышып «Алтын-хандарга каршы өздөрү жортуул жасашып, Точин жерине бүлгүн салышты» [30]. XVIII к. көчмөн кыргыздардын Орто Азияда ээлик кылган жерлери түндүктөн, түштүккө карай созулуп жатты. Таластан – Балкаш, Гиндикуш – Жаркенге чейин созулса, батыштан чыгышка карай Ташкенден башталып – Бухара, Жунгария – Тибетке чейин жетти. Негизги ээлеген аймактарды тоолуу жерлер түзүп Тянь-Шань, Алай тоолору карап турду. Кыргыздар жайгашкан жерлерде географиялык жактан эң ыңгайлуу келип, байыртадан бери тоолуу аймактардан Евроазиялык соода жолу катары улуу Жибек жолу өткөндүктөн чарбалык, соода-сатык үчүн элдерге жакшы шарт этногенез тармагы түзүлүп, мал-чарбасы жана жер иштетүүгө зор көңүл бурулган. Мал чарбасын өнүктүрүүдө тоо жайыттарына бай келгендиктен, кара малдарды жеке өзүлөрүнө гана көбөйтпөстөн, өткөн-кеткен кербендер үчүн да жакшы шарттарды түзүп берип, малдардан союп, тамак-аш менен камсыз кылган. Жүк ташууда: ат, төө, өгүз күчтөрү менен да камсыз кылып, мындан тышкары өзүлөрүнүн жашоо шарттарына көңүл бурган. Тоо арасында ар кандай климаттык оор шарттарга карабай, өзүнүн мекен кылган ыйык жерлерин көздүн карегиндей сактап, сырттан басып келген баскынчыларга стратегиялык жактан экономикалык мыкты жерлерин кармата бербей, пайдалуу жерлерин коргоп турушкан. Жат элдердин кирип келгендерине аянбастан соку уруп, өз жерлерин таштап кетпестен, алардын өз жерлерине бийлик кылышына жол бербей Улуу Жибек жолуна үстөмдүгүн жүргүзө берген [31].

«Кыргыз, казак эли XVII–XVIII кк. карама каршы эки класска бөлүнгөн: феодалдардын классы, бул бөлүккө – хандар, султан (төрө), мында феодалдардын – уруу мыктылары (бийлер, байлар жана баатырлар) кирген болсо, экинчи тобуна – феодалдарга көз каранды болуп, баш ийген көчмөндөрдүн: кедей, дыйкан, малчыларынын тобунан турган кулдар түзгөн» [32]. Хан деген, Ф.Энгельстин айтуусунда, феодалдык коомдун бүткүл иерархиясынын бийлик башчысы катары таанылган, ансыз вассалдар иш кыла алган эмес, бир эле убакта тынымсыз дүрбөлөң салып турушкан» [33] дейт. «Феодалдардын эң жогорку аристократиясын султандар түзгөн. Алар мындай жогорку бийлик ээлерине байлыктарына карабай, укум-тукумдары укуктуу болгондуктан, жылына өтүүчү жыйында султандыкка өз өкүлүн бийлик башына хан кылып шайлаша берген» [34]. Хан болгон адам өзүнүн карамагындагы султандар менен өз бийлик башкаруусун бөлүп алышкан. Султандардын бийлигине, өзүнө караган бүтүндөй аймагындагы башкаруучу өкүмдүн ээси болгон. Өзүнүн аймагында кандай бийлик жүргүзүүгө эрктүү болуп, өзүлөрү кандай иш жүргүзсө да эркетери чектелген эмес жана ар кандай кетирген

күнөөлөрүнө жоопкер болбогон. Дагы бир өзгөчөлүктөрү, ханы менен түздөн – түз тууганчылык жайы болгон, колунда хандын бийлигин аткарууга кубаттуу жоокерлери болгон.

Литература:

1. Кыргыздардын жана кыргыз тарыхы (Советтик доорго чейин мезгил) «Илим», КИ «Табылга» Б. 1993-ж. 46-47 б.
2. Н.Я. Бичурин. Собрание сведений. Т.1. 452-б.
3. В.В. Бартольд. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Б.1997. 23-б. «Азыркы транскрипциясы – Шибаяй.»
- 4,5. В.В.Бартольд. Ушул эле эмгекте, 26, 40-41-б.
6. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы. «Илим», КИ «Табылга». Б.1993. 68 б.
- 7,8. С.Закиров. Кыргыз санжырасы, 2013-ж., 45-47-б.
9. В.В.Бартольд. Аталган эмгекте, Енисей кыргыздары XVII кылымда, 51-б. Н.Н. Козьмин. Хакастар. 1925. 77-б.
10. Кыргыздардын жана Кыргызстан тарыхы. Бишкек, 1993-ж. 45-б.
11. Ивановский А.А. 1.т. 15-16-б.
12. В.В.Бартольд. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Карлуктар. Б.1997. 77-б.
13. Ө.Ж. Осмонов. Кыргыз тарыхы. Экзамендик 100 суроого жооп. Б. 2014. 34-б.
14. Интернет сайт. Ку. Wikipedia.org Жылнаама.
15. Кыргыз-түрк маданияты. /Интернет.bisden.kg/
16. Кыргыздардын жана Кыргызстан тарыхы. Б.1993. 48-б.
17. В.В.Бартольд. Аталган эмгекте, Тянь-Шань кыргыздары XVIII жана XIX кылымдарда, 56-б. Унковский. Посольство. 187-б.

- 18, 19, 20. Ю.Худяков. Кыргызы на просторах Азии. Бишкек. 1995. 108, 109-112 беттер.
21. Б.Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. 1-к. Б.-1993. 37-б.
22. Савинов Д.Г. О границах государство енисейских киргизов в IX-X вв. (Проблемы народов Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, 1973. 99-103-б.)
23. Агеев Е., Жунусов А. Интересная находка. Ист. Т.54. 1963. Вып. 12. 178-б.
24. А.Г.Малявкин. Материалы по истории уйгуров в VI-XII вв. Новосибирск, 1974. Т.2. 26-27-б.
25. Б.Солтоноев. Ошол эле эмгек. 38-б.
26. Каннен Катиснер. «Дүйнө тилдери». Интернет булагы.WWW.Pr.kg. . А.В.Страленберг, Д.Г.Мессершмидт. Рун сымал жазуу. Интернет булагы. /Wikipedia.org/wik/, В.Томсон. Орхон-Енисай жазууларынын эстеликтери. Ку/Wikipedia.org/wiki/
27. ЛЧ.ААН.Ф.21.Оп.4.Д.18.Л.243.
28. Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов 18-19 вв. Материалы к истории «Народы СССР». Вып.3. Хакасы. М. 21-22-б.
29. РГАДА Сиб. Приказ, стб. 513. Л.128-129.
30. ЦГАРХ.Ф.Р-675. Оп.1. Д.20.Л.37.
31. Д.Сапаралиев. Взаимоотношения кыргызского народа с русским и соседним народами в XVIII в. Б. 1995. 132-б.
32. История Казахской ССР. 326 б. 5 глава. Изд. «Наука» Алма-Ата, 1779.
33. Ф.Энгельс. О разложении феодализма и возникновении национальных государств.- К.Маркс, ф. Энгельс. Соч. т.21, 410-411-б.
34. А.Левшин. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Ч.3., СПб. 1882. 171-б.

Рецензент: к.и.н., доцент Бедельбаев А.